

6 DIPLOMATIKA

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola se zaměří na diplomatiku, tedy pomocnou historickou vědu, která zkoumá písemnosti úřední provenience. Představí její etymologii, předmět bádání, dějiny oboru a také druhy diplomatického materiálu.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly dokážete:

- vyjmenovat vnější a vnitřní znaky listin;
 - popsat a pochopit skladbu formuláře listiny;
 - charakterizovat a rozlišovat druhy diplomatického materiálu;
 - objasnit formy uchovávání listin.
-

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

Prostudování kapitoly vám zabere přibližně 60 minut.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Diplomatika; listina; formulář listiny; úřední knihy

6.1 Předmět bádání a dějiny disciplíny

Předmětem bádání diplomatiky (z lat. *diploma*) jsou písemnosti úřední provenience, zkoumané po vnější i vnitřní stránce jako produkty právního, sociálního, ekonomického a kulturního prostředí v souvislosti s dějinami institucí, které tyto dokumenty vytvářely.

Dějiny diplomatiky sahají do středověku, kdy vznikla potřeba určování pravosti listin. K prohloubení diplomatické kritiky došlo zejména v 16. a 17. století, kdy probíhaly historicko-právní spory o pravost listin. Za zakladatele vědecké diplomatiky je považován

Jean Mabillon, který ve svém díle „De re diplomatica libri sex“ (1681) obhájil pravost řady merovejských listin, jejichž autentičnost zpochybňoval Daniel van Papenbroeck. K vývoji diplomatiky jako vědecké disciplíny došlo teprve v polovině 19. století, kdy začaly vznikat specializované školy a pracoviště, které systematicky vydávaly diplomatický materiál (např. „Monumenta Germaniae Historica“). Rychlý rozvoj metodické stránky nastal v 2. polovině 19. století v souvislosti s pracemi Theodora von Sickela a Julia von Fickera. Ve 20. století začala diplomatika studovat také novověký materiál a širší paletu historických pramenů.

V českém prostředí jsou počátky diplomatické kritiky spojeny s osobou notáře a protonotáře české královské kanceláře ve 2. polovině 13. století Jindřicha Vlacha. V polovině 15. století představil na pražské univerzitě návod k vedení městských knih novoměstský písař Prokop. K využití diplomatického materiálu došlo také v dílech českých kronikářů (Kosmas, Vavřinec z Březové, Sixt z Ottersdorfu aj.). Rozvoj novodobé kritiky listin je spojen s Královskou českou společností nauk (Gelasius Dobner, Josef Dobrovský). V 19. století se diplomacie věnovali mj. František Palacký, Gustav Friedrich či Mathias Pangerl, na které ve 20. století navázali např. Jan Bedřich Novák, Václav Vojtíšek, Karel Stloukal, Václav Hrubý, Bedřich Mendl, Blažena Rynešová a Jindřich Šebánek.

6.2 Druhy diplomatického materiálu

Rozeznáváme následující druhy diplomatického materiálu: listiny a listinný materiál (mandáty, listy), úřední knihy a aktový materiál.

Listiny a listinný materiál (mandáty, listy)

Listina – je písemné svědectví o právním jednání s právní platností. Zakládá nové právo a zároveň jej dokazuje. K dělení listinného materiálu se používá různých kritérií:

- dle právní síly
 - ✓ vysvědčovací listiny – svědčí o původním právním úkonu;
 - ✓ dispozitivní listiny – právní pořizení teprve dovršují či přímo zakládají;

- podle obsahu
 - ✓ privilegia
 - ✓ patenty
 - ✓ směny
 - ✓ smlouvy
 - ✓ soudní listiny atd.

- podle vydavatele
 - ✓ papežská
 - ✓ císařská
 - ✓ královská
 - ✓ soukromá

- podle provenience
 - ✓ kancelářská
 - ✓ nekancelářská

Diplomatika zkoumá vnější a vnitřní znaky listin. Vnějšími znaky listin jsou:

- psací látka (pergamen, papír)
- formát (tvar a velikost),
- linkování, inkoust,
- písmo a umělecká výzdoba,
- grafická znamení (např. kříž, chrismon, labarum),
- podpisy či pečeti.

K vnitřním znakům listiny patří:

- obsah (podstata listiny)
- jazyk (do pol. 13. stol. zejména latina)
- skladba.

Každou listinu lze rozdělit na úvodní část (protokol), vlastní text a závěrečnou část (eschatokol). V těchto částech je možno dále rozeznávat jednotlivé pevně dané formule.

Protokol tvoří:

- **invokace** (vzývání jména božího),
- **intitulace** (jméno a titul vydavatele listiny, někdy může též obsahovat **devoční formulí**),
- **inscripce či adresa se salutací** (jméno a hodnost příjemce/příjemců s pozdravem).

Text je nejdůležitější částí listiny a obsahuje následující formule:

- **arenga** (vyjádření důvodu k vydání listiny),
- **promulgace** (vyjádření úmyslu uvést obsah listiny ve všeobecnou známost),
- **narace** (uvádí konkrétní důvody vzniku listiny, včetně jmen osob, které žádost zprostředkovaly),
- **dispozice** (vlastní právní jádro listiny, někdy s pertineční formulí, která vypočítává příslušenství statku nebo půdy, s níž se disponuje),
- **sankce** (benedikce – slib odměny všem, kteří ustanovení listiny budou zachovávat, kominace – hrozba trestem hmotné i nehmotné povahy všem, kteří ji budou porušovat)
- **koroborace** (oznámení o způsobu ověření listiny).

Závěrečnou část listiny (eschatokol) tvoří:

- **subsripce** (podpisy či vyjmenování svědků, případně úředníků vydavatelovy kanceláře či samotného vydavatele),
- **datace** (údaje o době, případně místě vzniku listiny)
- **aprekace** (závěrečná modlitba, často zkrácená na pouhé „Amen“).

Obrázek 17: Příklad listiny: Opavský vévoda Mikuláš II. potvrzuje se svolením krále Jana Lucemburského stavům svého knížectví všechna privilegia, která obdrželi od českých králů, 1318, 19. červenec, Brno, pergamen, 15 x 28 – 3,5 cm, latinsky.

Zdroj: Zemský archiv v Opavě, fond Slezský stavovský archiv, inv. č. 2.

Rozlišují se následující formy uchování listin:

- **čistopis čili originál** – původní prvotní písemnost, vzniklá s vědomím a vůlí vydavatele

- **koncept** – návrh znění originálu; může být úplný, tj. obsahující plné znění listiny, nebo v podobě konceptního záznamu
- **opis čili kopie**
 - ✓ neověřený – bez právní platnosti a nemůže nahradit originál
 - ✓ ověřený – shodný s originálem a může ho nahradit; ověřený opis potvrzující shodu s originálem se nazývá transumpt čili vidimus, zatímco ověření, potvrzení a inserce listiny v nové listině, kterou vydává původní vydavatel či jeho právní nástupce původnímu příjemci nebo jeho nástupci, se nazývá konfirmace)
- **falzifikát** – záměrně nepravá písemnost.

Mandáty (ordonance, dekret, patent) – byly druhem písemností, které byly vyhotoveny v otevřené formě (*litterae patentes*). Měly zpravidla dočasnou platnost a obsahovaly rozkaz či nařízení panovníka nebo instituce.

Listy – byly písemnosti kancelářského původu, podávající pouhé sdělení bez právního dosahu. Jinak řečeno, jde o soukromé sdělení neformálního rázu mezi osobami.

Úřední knihy – mezi úřední knihy patří například zemské desky, dvorské desky, urbáře, gruntovnice, katastry a matriky.

- **Zemské desky** – byly veřejné knihy zemské stavovské obce vedené při zemském soudu. Dělily se dle agendy na knihy sporné (soudní, půhonné, knihy přední) a nesporné (desky trhové, knihy zadní).
- **Dvorské desky** – byly vedeny u dvorského soudu pro leníky českého krále od poloviny 14. století.
- **Urbáře** – byly soupisy povinností poddaných (peněžní platy, naturální dávky a roboty) vůči vrchnosti.
- **Gruntovnice (pozemkové knihy)** – registrovaly evidenci pozemkového majetku poddaných, zejména změnu držby poddanských nemovitostí.
- **Katastry** – byly panovnícké soupisy půdy vytvořené pro daňové a úřední účely – berní rula v Čechách (1654), lánové rejstříky na Moravě (1656), karolínský katastr pro Slezsko (1721), tereziánský (1748) a josefínský (1789).
- **Matriky** – byly úřední knihy se jmény osob pro evidenci příslušné instituce (např. vojenské, školské, židovské).

Aktový materiál (akta, spisy) – jsou písemnosti vzniklé při přípravných jednáních, která vedou k vydání listiny nebo mandátu, např. koncepty, formuláře, kopiáře, registra, inventáře, žádosti, protokoly, přílohy apod.

Listiny vznikaly v kancelářích, tj. úřadech, které z pověření osoby či instituce s určitou právní a správní kompetencí vyřizovaly písemnou agendu a vyhotovovaly listiny. V čele kanceláře stál kancléř, jehož zástupcem, který organizoval a řídil práci, byl protonotář. Text listin koncipoval notář a čistopis psal mundator nebo písař. Chyby v textech opravoval korektor, listiny uzavíral pečetí pečetitel, vydané listiny zapisoval do knihy registrátor a poplatek za vydání listiny pobíral od příjemce taxátor.

Nejstarší doložené listiny v pravém slova smyslu byly vydány v českých zemích **panovnickou (královskou) kanceláří**, která vznikla asi za Vratislava II. (I.) kolem poloviny 11. století. Od 20. let 17. století kancelář nesla název česká dvorská kancelář a jejím sídlem se stala Vídeň. K zrušení české dvorské kanceláře došlo roku 1749 v důsledku tereziánských reforem.

Velký význam pro dějiny českých zemí mají zejména dokumenty, které pocházely ze samosprávné činnosti zemských stavovských institucí, jako např. zemské desky. Byly to veřejné knihy zemské stavovské obce vedené při zemském soudu. Zaznamenávaly se v nich nabývání, prodeje a převody svobodných statků a zboží svobodnými osobami (tj. především šlechtici), peněžní transakce, břemena na nich váznoucí, nejrůznější smlouvy a donace, ale i žaloby, trestní stíhání, staré české feudální právní zvyklosti a procesní postupy. Děly se dle agendy na knihy sporné (soudní, půhonné, knihy přední) a nesporné (desky trhové, knihy zadní).

Vedle panovnické (královské) kanceláře vydávaly velké množství diplomatického materiálu i **kanceláře církevních institucí** (arcibiskupství, biskupství, řádových klášterů), které produkovaly četný listinný i knižní materiál (konfirmační knihy – sloužily k zápisům potvrzení duchovních k úřadům, erekční knihy – byly určeny pro zápisy donací, které byly učiněny ve prospěch duchovních institucí, matriky, vizitační protokoly apod.) a kanceláře institucí partikulárního charakteru. Specifickými prameny spojenými s církevní sférou byly zejména matriky (křestní/rodné, oddací, zemřelých). Nejstarší dochovaná matrika v českých zemích je z roku 1531 z obce Jáchymov. Další vzácné a často ilustrované či kaligraficky zpracované matriky z 16. století se dochovaly v Kutné Hoře (1573), v Abertamech (1544), v Praze v kostele sv. Jakuba a sv. Víta (1592 a 1606), ve Varnsdorfu (1571), v Mostě (1575), ve Vyšším Brodě (1587), v Českém Krumlově (1591) a v Brně (1587).

Od 13. století jsou doloženy i **městské kanceláře**, kde vznikaly písemnosti městské správy a soudů, zejména specifické městské knihy. Nejstarší zachovaná městská kniha pochází ze Starého Města pražského a nese název „Liber vetustissimus statutorum et aliarum rerum memorabilium Veteris Urbis Pragensis“ (ve zkratce „Liber vetustissimus“). První záznamy jsou datovány do roku 1310. V kancelářích větších měst se knižní agenda rozpadala na knihy městské rady, městského soudu (rychtářské knihy, smolné/černé knihy hrdelního soudu), knihy pojišťující práva a majetek měšťanů (pozemkové knihy), knihy z přenesené působnosti měst (sirotčí knihy, špitální knihy) apod.

Vrchnostenské (panské) kanceláře, zajišťující chod a správu dominií (panství a statků), vydávaly diplomatický materiál týkající se správy nad poddanými (např. urbáře, pozemkové knihy) nebo nad vlastním hospodářstvím (účetní knihy, korespondence).

Zásadní dokumenty pro dějiny českých zemí státní provenience jsou **katastry** čili panovnické soupisy půdy vytvořené pro daňové a úřední účely – berní rula v Čechách (1654), lánové rejstříky na Moravě (1656), karolínský katastr pro Slezsko (1721), tereziánský (1748), josefinský (1789) a stabilní (19. století).

Od 19. století diplomatický materiál vydávaly všechny orgány a instituce veřejné správy státního i samosprávného charakteru, zájmová sdružení a korporace apod.

DALŠÍ ZDROJE

- Presentace ke kapitole
 - Doporučená literatura:
1. BURDOVÁ, Pavla: *Desky dvorské*. Sborník archivních prací 47, 1997, s. 75–123.
 2. BURDOVÁ, Pavla: *Desky zemské. Ukázky a rozbor vkladů nejstarších desek*. Praha 1984.
 3. FIALA, Zdeněk: *Diplomatika jedna nebo dvě?* Archivní časopis 10, 1960, s. 1–18.
 4. FIALA, Zdeněk: *K počátkům listin a panovnické kanceláře v Čechách*. Sborník historický 1, 1953, s. 27–45.
 5. HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1997.
 6. HÚŠČAVA, Alexander – ŠEBÁNEK, Jaroslav – FIALA, Zdeněk: *Československá diplomatika 1*. Praha 1965.
 7. MAREČKOVÁ, Marie: *Přehled pomocných věd historických*. Brno 2000.
 8. PÁTKOVÁ, Hana – BASTL, Ondřej: *Texty k výuce diplomatiky*. Dolní Břežany 2003.
 9. STLOUKAL, Karel: *Česká kancelář dvorská 1599–1608*. Praha 1931.
 10. ŠEBÁNEK, Jindřich – FIALA, Zdeněk – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: *Česká diplomatika do roku 1848*. Praha 1971.
 11. VOJTÍŠEK, Václav: *Vývoj městských knih v Československé republice ve světlotiskových ukázkách 1–3*. Praha 1928–1931.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Kdo je považován za zakladatele vědecké diplomatiky
2. Jaké formule tvoří protokol?

3. Co jsou to zemské desky?

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola je zaměřena na diplomatiku, jejímž předmětem bádání jsou písemnosti úřední proveniencí, zkoumané po vnější i vnitřní stránce. Po stručném představení dějin oboru a hlavních jeho tvůrců vyjmenovává a popisuje druhy diplomatického materiálu, tj. listiny v širším slova smyslu (listiny, mandáty, listy), a také úřední knihy a aktový materiál.

ODPOVĚDI

Ad. 1. Za zakladatele vědecké diplomatiky je považován Jean Mabillon, který ve svém díle „De re diplomatica libri sex“ (1681) obhájil pravost řady merovejských listin, jejichž autentičnost zpochybňoval Daniel van Papenbroeck.

Ad. 2. Protokol tvoří invokace (vzývání jména božího), intitulace (jméno a titul vydavatele listiny, někdy může též obsahovat devoční formulí), inskripce či adresa se salutací (jméno a hodnost příjemce/příjemců s pozdravem).

Ad. 3. Zemské desky byly veřejné knihy zemské stavovské obce, vedené při zemském soudu. Dělily se dle agendy na knihy sporné (soudní, pŕuhonné, knihy přední) a nesporné (desky trhové, knihy zadní).
